

Papp Viktor

Válaszreakció a gazdasági-társadalmi kihívásra: az antiszemitizmus története a dualizmus derekán

Paksy Zoltán: Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892).

L'Harmattan, [Budapest], 2018. 281 oldal.

A 19. századi polgárosodás egyik fő kérdése az volt, hogy melyik társadalmi réteg fogja szolgáltatni az újonnan formálódó középosztály magját. A forradalom és szabadságharc leverése után, 1852-ben Kemény Zsigmond arról értekezett, hogy az arisztokrata és köznemesi származású fiatalok egyre nagyobb fogékonyságot mutatnak a reáltudományok iránt, s jelentős számban orientálódnak az ipari és a kereskedelmi szektor irányába.¹ Ugyanebben az évtizedben Mocsáry Lajos épp-hogy a középnemesség alulműveltségét vélte felfedezni a közállapotokat elemezvén,² míg 1862-ben Trefort Ágoston a paraszti réteget tekintette a haladás csírájának.³ Az 1880-as évtizedben a középnemességet már egyértelműen hanyatló rétegeként jellemezték a kortárs szerzők írásaikban.⁴ Az ekkoriban már széles publicisztikai vitát most nem tárgyalva,⁵ feltehetjük a kérdést: milyen válaszokat adott az anyagi létében megingó, presztízstét és politikai befolyását továbbra is megtartani kívánó középnemesi osztály a 19. század gazdasági és társadalmi kihívásaira?

A válaszmódozatok egyik legmarkánsabb és Paksy Zoltán kutatásai révén önálló kötetbeli összefoglalást is (újra) elnyerő példája az antiszemitizmus, mely – európai párhuzammal – az 1870-es, 1880-as években jelentkezett Magyarországon. Paksy Zoltán szerint a zsidóellenességet magukénak valók nem találták helyüket a modernizálódás útjára lépett társadalomban, ennél fogva választ kerestek és találtak bajaikra az antiszemitizmus alakjában. Ráadásul az új módszereket alkalmazó, politikai színtérre lépő antiszemitizmus mellett jelen volt a társadalom mélyebb rétegeiben lappangó, és onnan – nem véletlen módon éppen – az

¹ Idézi: Kövér 2003: 1120.

² Mocsáry 1855.

³ Trefort 1881.

⁴ „A 60–600 holdas birtokososztály, a nemzet e derék testőrsége – pusztul szemlátomást” – jegyezte le Roboz István somogyi publicista, újságíró (Roboz 1880: 140–144). Hasonlóképp vélekedett az ugyancsak somogyi Czigány Károly 1886-ban: „Ez a »gentry« – ez a középosztály – e nemzettest-zöm haldoklik most – lassu [sic!], de biztos méreg által, – hibás tán, de nem vétkes viselkedése miatt [...]” Czigány 1886: 149.

⁵ A kérdést alaposan elemzi: Kövér 2003: 1127–1149.

1880-as évek elején lávaként feltörő, vallásos gyűlölet, melynek gyökerei az anti-judaizmusból eredtek. Paksy kötetében egyszer sem használja ez utóbbi fogalmat, mivel műve kifejezetten az Istóczy Győző fémjelezte csoportosulással és az ahhoz kapcsolódó eseményekkel, társadalmi-politikai következményekkel foglalkozik, tehát a zsidóellenesség 19. századi termékét veszi górcső alá.⁶

Miután a korszak leghírhedtebb peréről, annak társadalomtörténeti vonatkozásairól született már mélyfúrás,⁷ aktuálissá vált a pert politikai hasznoszerzés céljából meglovagoló mozgalom és párt történetének alapos összefoglalása. Már csak azért is, mert 1976-ban született a témában ez ideig az utolsó – ideológiailag terhelt – monográfia, Kubinszky Judit antiszemita mozgalomról íródott munkája.⁸ Bár Paksy Zoltán főszövegében nem említi, fontos kiemelnünk Szabó Miklós ez irányú kutatásait, aki a jobboldali radikalizmus motívumait vizsgálta, kutatásairól posztumusz jelent meg összefoglaló mű.⁹ A kérdésről azóta kisebb-nagyobb lélegzetű írások természetesen napvilágot láttak, de a szerző ezúttal egy egész kötet erejéig arra kereste a választ, hogy miképp jött létre és milyen programot kínált az emberek számára az a tünet, mely szerinte „a társadalom mélyén megbúvó feszültségek megnyilvánulása” (7–8) volt.

A kutató a ma már sematikusnak nevezhető,¹⁰ javarészt az Erdei Ferenc nyomán a köztudatban meghonosodott kettős társadalom jellemzőit felvázolva tér ki arra, hogy a társadalom bizonyos elemei szembefordultak a modernizációval, mivel a piaci versenyből, s annak üdvös hatásaiból kiszorultak. Ilyen körülmények közepette talán érdekesebb lett volna a kor gazdasági viszonyait alaposabban bemutatni, részletezve a kommercializáció hatásmechanizmusait, és külön is feltárni az 1873-as gazdasági válság társadalmi vonatkozásait. Hiszen, ha valamivel, akkor a gazdasági krach zsidóellenes érzületeket kiváltó hatásának említésével számtalanszor találkozhatunk mind a szakirodalomban, mind az elsődleges forrásokban. Paksy ehelyütt a tőzsdéről és a válság kapcsán megmutatkozó csődökről ír, illetve az erre adott válaszként is értékelhető, a *Füstölőben* megjelent versikét idézi, illusztrálva a kibontakozó antiszemita közhangulatot (19–21). Amellett, hogy mindössze ízelítőt kapunk a kor polgárosodásának mikéntjeiről, a szerző nem érinti bevezetésében, hogy mit is ért modernizáció alatt. Márpedig ha erre adott válaszreakció volt az antiszemitizmus, akkor mindenképp hasznos kellőképpen megalapozni a korszak társadalmi és gazdasági jellemzőit, kijelölni az átalakulás értelmezési kereteit.

A történész szerző mindazonáltal hatásosan érvel a tekintetben, hogy a valósi alapú és a politikai antiszemitizmust érdemes megkülönböztetni, álláspontjának erősítése érdekében mutatja be Kolgyári C. Titusz kevésbé ismert munkáját

⁶ Rürup 1974: 388–415.

⁷ Kövér 2011.

⁸ Kubinszky 1976. A szerző az 1883. évi zavargásokkal kezdte kutatását (Kubinszky 1968: 158–177).

⁹ Szabó 2003.

¹⁰ Gyáni 2001: 221–231.

is.¹¹ Paksy Zoltán kötete – amely kronologikus felépítésben tárgyalja a magyar antiszemita párt történetét – mindenekelőtt a mozgalom első számú emberének, Istóczy Győzőnek az életét és közéleti szereplését tárja elénk (27–55), hozzátéve, hogy a vasi politikus kulcsélményéről, antiszemita gondolkodásának gyökereiről már volt tudomásunk Welker Árpád jóvoltából.¹² Istóczy felszólalásaival elsőként adott hangot az országgyűlésben antiszemita nézeteinek, így sikerült felhívnia az általa képzelt zsidó térhódításra a közvélemény figyelmét. Hogy ez mennyire jól sikerült neki, az is példázta, hogy 1881 februárjában a budapesti egyetemisták kérvényükkel keresték meg, és kérték: képviselje álláspontjukat a parlamentben. Istóczy megtalálta a közös hangot az elsősorban vidéki, antiszemitaizmusra fogékony emberekkel, és *12 Röpírat* nevű, országos szinten ismert folyóiratában külön rovatot szentelt az olvasói leveleknek.¹³ Ezen írásokat Paksy bőséggel elénk is tárja, megjegyezve: ezekből érthető meg igazán, mit is jelentett a korszakban a zsidókérdés (61–66). Fontos hangsúlyozni, hogy az olvasói levelek szerzőiről kevés információval rendelkezünk, így a beérkezett írások hitelessége kérdéses, ráadásul ezek csak a történetek egyik, felemás olvasatát adják. A falusias környezetben játszódó történetek ugyanakkor érzékeltetik a vidéki lakosság alacsonyabb fokú iskolázottságát – emeli ki a könyv szerzője.

A panaszos levelek megírása mellett, sajnálatos módon, tettlegességre is sor került az 1880-as években. Addig még nem tapasztalt mértékben vonultak utcára a felbujtott emberek, és üldözték el a zsidó lakosokat, verték be ablakikat, fosztották ki üzleteiket. Paksy Zoltán ugyan értekezik az atrocitásokról, de nem különíti el kellően azokat: egy rövid fejezetben tárgyalja az 1880-as évek elején kirobbant megmozdulásokat, ám egymás mellett szerepelteti az 1882 tavasza előttieket és utániakat. Ez pedig azért különösen zavaró, mert jól látható: 1882 áprilisa–májusa, tehát a tiszaezlári eset országos hírűvé válása után milyen nagy volumenű zavargási hullám vette kezdetét. Az nem azonosítható, hogy Istóczynek és „elvtársainak” milyen szerepe volt az atrocitások kirobbantásában és koordinálásában, mindazonáltal a falragaszok, plakátok megjelenése bizonyos fokú szervezettségre enged következtetni. A zavargók csoportosulásai szinte kizá-

¹¹ Kolgyári C. 1876-os pamfletje, mely *A zsidók viláгурalma* címmel jelent meg, arra apellált, hogy logikusnak tűnő, koherens képet szolgáltasson a kortársaknak – az általa legnagyobb veszélyként értékelt – zsidó viláгурalmi törekvésekről. Az újpesti lapszerkesztő már nem vallás-erkölcsi, hanem gazdasági és politikai kérdésekre vezette vissza elméletét, mindezt úgy, hogy eddigi tudomásunk szerint nem tartott fenn kapcsolatot Istóczyval és az antiszemita mozgalommal. Kolgyári C. írása arra hívja fel figyelmünket, hogy a zsidóellenesség az 1870-es években új szintre lépett, illetve arra, hogy a zsidóság helyzete számtalan értelmiségit foglalkoztatott.

¹² Welker 1998: 44–64. Istóczy saját írásaiban egy 1870-es árverésre vezette vissza antiszemita gondolkodásának létjogosultságát. A zalabéri Horváth család 3000 holdas uradalmának árverése során Istóczy – mint törvényszéki bíró – több mulasztást is elkövetett, ennek ellenére az antiszemita politikus magát állította be, mint a zsidó licitálók kiszemelt célpontját. Bár Istóczy nem szenvedett elmarasztalást az ügyben, egzisztenciáját és felfelé ívelő karrierjét az 1870-es évek elején az említett árverési bonyodalmak komolyan fenyegették.

¹³ Istóczy kiadványait Barotányi Zoltán már elemezte, igaz, eredményeire Paksy Zoltán nem támaszkodik (Barotányi 1992: 2–39).

rólág a gazdasági-társadalmi átalakulásban vesztes rétegeiből (kisiparosok, nap-számosok, szegényparasztk) kerültek ki.

Az utcáról visszatérve a parlamentbe, Istóczy a kérvényezési technikát részese-tette előnyben: beadványokkal kívánta megnyerni politikustársait, és így sze-rette volna mondanivalóját szélesebb kör előtt is ismertetni. A vasvári kérvény – amelynek életre hívásában jelentős szerepet vállalt a Vas megyei katolikus alsó-papság – volt az első ilyen fogalmazvány, ezt a galíciai bevándorlást exponáló szatmári kérvény követte, majd Heves és Pest megye is nyilatkozatot tett közzé a bevándorlás káros hatásairól. Nem mellékes ugyanakkor, hogy a kérvények konkrét megfogalmazását és benyújtását Istóczy kimutathatóan csak a vasvári, illetve a tapolcai irat kapcsán végezte el maga, hiszen nem lehetett olyan befo-lyása, hogy megyei törvényhatóságokat állásfoglalásra késztesen.

Az 1882 augusztusában keletkezett tapolcai kérvény mögé felsorakozott a helyi vezető réteg zöme: a fogalmazványt aláíró földbirtokosok, plébánosok, ügyvédek és gazdatisztek a zsidóság emancipációjának eltörlését, valamint a zsi-dók vagyontól való megfosztását is követelték. De nemcsak ez utóbbi, eddig nem jelentkező, rendkívül radikális megnyilatkozás miatt vált ismertebbé a tapolcai kérvény, hanem azért is, mert azt jóváhagyatták a választópolgárokkal, közel 2200 személlyel is a megyében. A szerző ezt követően ismerteti olvasóival a kér-vények parlamenti plénum előtti vitáját és azok sikertelenségét, majd – a saját értelmezése szerint a tiszaezlári eset miatt antiszemitává váló – Verhovay Gyulá-nak és a *Függetlenség* című lapnak szán külön fejezetet.

Verhovay kapcsán jól kitapintható, hogy milyen kaliberű közéleti szerep-lők sorakoztak fel Istóczy mögé, és vallották magukénak a zsidóellenes nézetet: a „párbajhős” újságíró mellett információkat szerezhetünk az 1880-as években már csak tiszaezlári földbérlő Ónody Gézáról is, aki a tiszaezlári eset parla-menti szónokaként került a figyelem középpontjába. Paksy lényegretörően fog-lalja össze a tiszaezlári eseményeket és az antiszemita Ónody fellépését, bár fikciós elmélete a 146. oldalon akár el is maradhatott volna a tudományos mun-kából, hiszen maga a szerző ismeri be: „a történetekre soha nem fog fény derülni”.

A közéleti és törvényszéki csatározások újfent kihatottak az utca emberére, az 1883 augusztusában kelt felmentő ítélet következtében, vagy még inkább annak ürügyén országos szintű antiszemita lázongások vették kezdetüket, amelyeknek különösen Zala és Somogy megyei vonatkozásairól olvashatunk többet (152–158).¹⁴ A közhangulat erőszakos hullámain az egyre növekvő számú antiszemita közéleti szereplő igyekezett mederbe terelni: tömegmozgalmakat, védegyleteket szerveztek a kereszténységre hivatkozva. Ennek egyik jól sikerült példája volt a kaposvári „Keresztény Védszövetkezet”, aminek élére helyi földbirtokosokat és politikusokat választottak meg. Lapjuk, a Szalay testvérek által tulajdonolt és szerkesztett *Népjog* a függetlenségi hangvételt háttérbe szorítva az antiszemita

¹⁴ A zavargásokról született írások közül említendő: Kubinszky 1968: 158–177; Foki 1986: 217–241; Bószé 1991: 73–93.

agitáció eszközévé vált.¹⁵ Hasonló helyi csoportosulások bontakoztak ki Kecskeméten és Nyíregyházán is.

Az eddig a politika társadalomtörténete irányzatához sorolható kötet – köszönhetően a téma attribútumainak – ezen a ponton a politikatörténet irányába mozdul el, és szorososan követi a párt történetét megalakulásától kezdve az 1884. és 1887. évi választásokon át annak felbomlásáig. Az Országos Antiszemita Párt 1883. október elején alakult meg Istóczy Győző, Ónody Géza, Simonyi Iván és Széll György vezetésével. A szervezet 12 pontban, meglehetősen szűken, de annál szókimondóbban foglalta össze programját, melynek alapját Nendtvich Károly vegyészprofesszor és akadémikus korábbi, 8 pontos, ugyancsak antiszemita töltetű proklamációja képezte. Bár Nendtvich nem szerzett mandátumot, az 1884. évi általános választások előtt mégis jutott be antiszemita képviselő a törvényhozásba: 1883 decemberében ugyanis a zsidóellenes zavargások egyik melegágyának tekintett Pozsony mellett, a szempci választókerületben nyert választást Ráth Ferenc. Sőt, a kecskeméti kerületben az antiszemita Vadnay Andor mondhatta magáénak a győzelmet az időközi választás után.

Miután Paksy Zoltán idézi a párt választási felhívását, közreadja az 1884. évi választásokra készülő 47 képviselőjelölt nevét és foglalkozását, ám, ami még fontosabb, vizsgálat tárgyává teszi a kampányban kiadott, Ráth Ferenc és Zimándy Ignác által jegyzett *Antiszemita Kátét* (179–188). Zimándy, aki már korábban kitűnt munkáiban radikális nézeteivel és Kossuth, Tisza és Trefort elleni felszólalásaival,¹⁶ Ráth oldalán olyan munkát jelentetett meg, amely kérdés-válasz formában részletezte az általuk vizionált zsidókérdés jellegzetességeit. Az iromány – közérhetősége okán – gyorsan és nagy számban elterjedhetett az alacsonyabb műveltségű emberek körében – hangsúlyozza a szerző.

A választási küzdelmeket elemezve a kötetben jelentős számú antiszemita képviselővel ismerkedhetünk meg közelebbről, de Paksy alaposan szemügyre veszi a választókerületek sajátosságait is. Nem lehet eléggé kiemelni, hogy az 1880-as évek Magyarországon a zsidókérdés volt az egyik legfőbb közéleti téma, ami az antiszemita jelöltek végül mandátumhoz is juttatta. Hogy számszerűleg ez mennyi volt, abban a kutató igazít el minket: a választások során 18 képviselő-

¹⁵ A lapot Szalay Imre (balaton)llelei földbirtokos és képviselő alapította Krátky János újságíróval 1881-ben. Az alig egyéves közös munka azonban 1882 nyarán véget ért: Krátkyt a szerkesztői székben Szalay Imre bátyja, Szalay Károly kaposvári ügyvéd váltotta. A *Népjog* ekkoriban közölte Ónody vérvád-elméletét Tiszaeszlár kapcsán, majd Szalay Imre 1882. augusztus 18-ai vezércikke *A zsidó-kérdés* címmel már egyértelműen az antiszemita mozgalom szolgálatába állította az orgánumot (Papp 2017: 85–90). A *Népjog* mellett egyébként a *Függetlenség* is hasonló irányváltáson esett át az 1880-as évek elején, köszönhetően a szerkesztőség szemléletváltásának.

¹⁶ Az 1872-től törökbálinti plébános *Ébresztő Hangok* című könyvsorozata 19 kötet kiadását érte meg. Az első 1879-ben, az utolsó pedig 1902-ben hagyta el a nyomdát. Az 1896-os, *Kossuth Lajos a világtörténelem ítélőszéke előtt* címet viselő kötet volt az első a sorozatban, mely élesen kikelt a '48–49-es nemzeti hős ellen. Zimándy saját állítása szerint kötetének 16 ezer példánya pár hét leforgása alatt gazdára talált, sőt, egy óbecsei plébános német nyelvre is lefordította azt. A törökbálinti plébános tehát egyáltalán nem rejtette véleményét véka alá, ahol csak tudott, hangot adott „ébresztő hangjainak”. Gyurgyák 2001: 717–718.

lői helyet szereztek Istóczyék, ám Ráth Ferenc visszalépése és Csatár Zsigmond mandátumának megsemmisítése miatt ez gyorsan 16-ra apadt, majd 1886-ban, az időközi választáson befutó Szemecz Emil révén 17-re növekedett (203). A választási térkép zsidóellenes kerületei – talán nem meglepő módon – javarészt lefedték az antiszemita zavargások gócpontjait: több képviselőt delegált Vas, Zala és Somogy megye, Pozsony és Nyitra megye, illetve néhány alföldi mezőváros is. Szembetűnő, hogy az antiszemita közhangulat kibontakozására nem adott teret sem Erdély, sem a Délvidék és a Felvidék jelentős része.

Kezdetben úgy tűnt, az antiszemita pártfrakció újabb szint vizs a magyar parlamenti életbe, ám már a felirati vitában világossá vált, hogy a mindössze a zsidókérdés néhány sarkalatos elemében egyetértő képviselők között komoly politikai-világnézeti különbségek ástak árkokat. Mindjárt a törvényhozói munka kezdetén három, különböző álláspontot elfoglaló felirati javaslatot szerkesztettek a korábban antiszemita színekben induló honatyák. A közjogi kérdést elfogadó Andreánszky–Istóczy páros és az egyértelműen 48-as Szalay testvérek tábora közé beékelődött a programjával egyedül álló Simonyi Iván, aki – Paksy Zoltán szerint – Szalay Károllyal együtt leginkább megelőlegezte a magyar jobboldali radikalizmus eszmerendszerét. A felirati vitában jelentős számú antiszemita képviselő vett részt, és érdekes módon épp a párt megálmodója, Istóczy Győző maradt szórtlan akkor, amikor meggyőződéses, fanatikus párttársai, Veres József lelkész, Zimándy Ignác és Komlóssy Ferenc plébánosok kivétel nélkül hallatták hangjukat.

A későbbiekben az Antiszemita Párt háttérbe került, s mindössze két kérdésben nyújtott be törvényjavaslatot a Ház elé: mindkettő a tőzsdével foglalkozott, a tőzsdei ügyletek megrendszabályozását és megadóztatását tűzték ki célul. Mivel mindkét javaslatot leszavazták az országgyűlésben, az antiszemita képviselők a kormány interpellálásával kívánták módosításait elfogadtatni, ám egysíkú, az eladósodásra és a korrupcióra visszavezetett, zsidókérdéssel egybekapcsolt gazdasági jellegű érvelésük nem talált visszhangra az országgyűlés és a kormány tagjai körében, próbálkozásaik sikertelenségbe fulladtak.

Sokkal nagyobb egyetértésre találtak a többi, ekkoriban megszülető európai antiszemita mozgalomban, akikkel nemzetközi kongresszusokat is szerveztek. Az első 1882 őszén tartották Drezdában, itt szinte az egész német zsidóellenes politikai tábor képviseltette magát, Magyarországról Istóczy, Ónody és Simonyi utazott ki többedmagával. A drezdait a chemnitzi kongresszus követte fél évvel később, és 1886-ban Romániában is találkoztak az antiszemitizmus hívei, ám közös eredményeket aligha könyvelhettek el a számos országból érkező közéleti szereplők.

Nem kellett tehát sok idő, hogy mind a nemzetközi, mind a hazai politikai viszonylatban az Országos Antiszemita Párt korlátok közé szoruljon, elszigetelődjön, s mindezt tetézte a párton belüli, közjogi kérdés körül jelentkező megosztottság is, amely az 1884. évi választások után gyorsan, már 1885-ben eszkalálódott, és a pártfrakció két tömbre bomlását eredményezte. A kötet végén a párt következő, 1887. évi választásra való készülődéséről és az azon való – Istó-

czyék által kudarcként megélt – szereplésről olvashatunk, azonban nem mellékes tényező, hogy mindezek már csak a mozgalom történetének utózöngéiként jellemezhetők, annak ellenére, hogy maga Istóczy még kísérletezett a pártalakulat megújításával és felélesztésével. Ámbár az Országos Antiszemita Párt kérészéletűnek mutatkozott, a magyar társadalomfejlődés tulajdonságainak eredményeként a zsidóellenesség tovább élt a „kedélyes antiszemitizmus” formájában,¹⁷ hogy az első világháború derekán újra nyíltan felüsse fejét,¹⁸ s a két világháború közötti rendszer szerves részévé váljon.

A dualizmus kori antiszemitizmussal foglalkozó, kisebb részben társadalom-, nagyobb részben politikatörténeti összefoglaló arra a bevezetőben olvasható felvetésre épít, miszerint az antiszemita mozgalom egy tünet, amely társadalmi feszültségeket tükröz. Olyan feszültségeket, amelyek a társadalmi és gazdasági fejlődési pályán más-más utakat bejáró társadalmi csoportok között éleződtek ki az 1880-as évek Magyarországon. A társadalomtörténet tárgykörébe tartozó új eredmények összességében alulmaradtak a kötetben, s ez már csak azért is sajnálatos, mert a mozgalom története – igaz, ideológiailag terhelt, de részletes és adatgazdag formában – már 1976 óta ismert. A tiszzaeszlári események, az antiszemita zavargások és Istóczy Győző életpályája időközben feldolgozásra kerültek, így szívesen olvastunk volna a párt vezetőségének társadalmi hátteréről akár egy prozopográfiai vizsgálat keretében, vagy mélyedtünk volna el a vidéki lapok antiszemita hangulatkeltési mechanizmusában, az újságok olvasótáborának társadalmi hátterében. Ugyanígy nem került sor az antijudaizmus továbbélésének elemzésére sem, amelynek nyomait zsidóellenes röplapokban, kortesdalokban, dalocskákban találhatjuk meg, s mely így külön mentalitástörténeti fejezetet is kiharcolhatott volna magának e munkában.

A társadalomtörténet iránt érdeklődő olvasó tehát csalódottságot érezhet annak ellenére, hogy Paksy Zoltán helyesen mutatott rá: a zömében kveruláns, másod-, sőt harmadrangú politikai szereplőket a maga oldalára állító szervezkedés valószínűleg nem kelt volna életre Istóczy Győző fellépése nélkül, mint ahogy a tiszzaeszlári eset és per is nagyban hozzájárult a mozgalom tömegbázisának kiépítéséhez. A szerző nemegyszer kiemelte a katolikus plébánosok mozgalomban való érintettségét, s még ha túlzónak is tűnhet azon kijelentése, miszerint „az alsópapság nagyobb része vallott antiszemita nézeteket” (266), ez az állítás kijelölheti egy jövőbeli kutatás terepét az egyházi szereplők ez irányú nézeteinek vizsgálatáról.

¹⁷ A fogalmat Márai Sándortól kölcsönöztem. Márai [1934–1935/1940] 2013: 226–229.

¹⁸ Bihari 2008.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barotányi Zoltán 1992: *12 Röpirat*. (Széchenyi Füzetek 5.) Budapest.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*. Budapest.
- Bősze Sándor 1991: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In: Szili Ferenc (szerk.): *Somogy megye múltjából*. (Levéltári Évkönyv 22.) Kaposvár, 73–93.
- Czigány Károly 1886: *Lélek naplója. Tárcza- és irányczikkek. II. kötet*. Veszprém.
- Foki Ibolya 1986: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. In: Halász Imre (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. (Zalai Gyűjtemény 25.) Zalaegerszeg, 217–241.
- Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (2.) 3–4. 221–231.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest.
- Kövér György 2003: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* (137.) 5. 1119–1168.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kubinszky Judit 1968: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz. *Századok* (102.) 1–2. 158–177.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890*. H. n.
- Márai Sándor [1934–1935/1940] 2013: *Egy polgár vallomásai*. H. n.
- Mocsáry Lajos 1855: *A magyar társasélet*. Pest.
- Papp Viktor 2017: *Antiszemita közéleti szereplők a 19. századi Magyarországon*. (MA-szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Roboz István 1880: *A tükröböl*. Kaposvár.
- Rürup, Reinhard 1974: Kontinuität und Diskontinuität der „Judenfrage“ im 19. Jahrhundert. Zur Entstehung des modernen Antisemitismus. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hg.): *Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*. Göttingen, 388–415.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest.
- Trefort Ágoston 1881: A társadalom tudománya és Riehl munkái. In: Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, 209–233.
- Welker Árpád 1998: A baltavári ügy. Egy pályakezdő antiszemita politikus – Istóczy Győző – kulcsélménye. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* (25.) 4. 44–64.